

## ՀԱՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐԸ ՏԱՐՕՆՈՒՄ

(Քաղաքում մի զեկուցագրից)

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումը որքան որ մեծ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ բոլոր հայերու կողմանէ՝ սակայն անոր արդիւնքը չեղաւ այն, ինչ որ կ'ակնկալէր ճշդուած ժողովուրդը. իրաւ է մէկ երկու տարի մասնակի խաղաղութիւն մը և ապահովութիւն տիրեց ու երթեկեկութիւնները դիւրացան. բայց հիմնական բարենորոգում մը և բարեկարգութիւն մը երբէք չգործադրուեցաւ և մեր թեմի մութ անկիւնները, ինչպէս են Սասուն, Խոյթ, Բոնաշէն, Մօտկան և այլն նոյն իսկ ենթարկուած մնացին հնէն ի վեր տիրող—բռնութեանց ներքե և որ աստիճան մը աւելի ծանրացաւ. որովհետեւ ի լուր սահմանադրութեան ճշնշուածները շարժում մ'ըրին անոնց լուծը թօթափելու, սպանութիւններ, առեւտրութիւններ և աւարառութիւններ ու գողութիւններ շարունակուեցան և չարագործները մնացին անպատիժ:

Մեր գաւառի համար ժողովրդեան դատակարգին խորին ցաւ պատճառող և շատ մը չարեաց պատճառ եղող ամէնէն կարևոր խնդիրը՝ հողային հարցն եղած է. հայերը բռնութեան շրջանին ոչ միայն կողոպտած էին, ոչ միայն հաղարաւոր պատուական կեանքեր զոհուած էին, այլ Համիտի հայաջինջ քաղաքականութենէն քաջալերուած թուրք ու քիւրտ պէյեր ու աղաներ հայերու կալուածներ յափշտակած էին. գիւղ չկայ, որ այդ զրկանքին ենթարկուած չըլլար, հայերը միամտութիւն ունեցան կարծիքով, թէ սահմանադրութեան շնորհիւ վերստին տէր պիտի ըլլան իրենց սեփական հողերուն, այս յոսով ժողովրդական բողոքները միմեանց յաջորդեցին, բռնաւորները սարսափահար եղած էին, եղան անոնցմէ ոմանք, որ օրուան տպաւորութենէն ազդուած իրենց ձեռքի տակ գտնուած հողերը իրենց սեփականատէրերուն դարձուցին, սակայն շուտով երևան ելաւ Օսմանեան պաշտօնէից հին նենգ քաղաքականութիւնը, որ ոչնչացուց, ցրեց բոլոր յոյսերը. քանի՞ քանի անգամ վարչական ժողովներով վճիռներ տրուեցան, հողերը ետ տալ իրենց սեփականատէրերուն, որոնք ի ձեռին ունէին օրինական կալուածադերը, այդ մտքով բարձրագոյն հրամաններ ալ ստացուեցան, բայց այդ ամէն չկրցան ազդել պէկերու, աղաներու ազդեցութեան տակ գտնուող անպարտաճանաչ պաշտօնէից և բռնաւորները տէր մնացին հայերէն յափշտակուած հողերուն: Այս մասին մանաւանդ անտանելի է այն հայերու վիճակը՝ որոնք ժամանակին սուրէ և հուրէ փախչելով գաղթած էին աստ և անդ. մեծ մասը ուսական հողի վրայ ապաստանած ու սահմանադրու-



Թեան լուրը առնելով վերադարձած էին հայրենիք. ասոնք մինչև այսօր ալ չկրցան ձեռք ձգել իրենց կալուածները ու կը մնան երեսի վրայ դռնէ դուռ Թափառական, ոչ վարելահող ունեն և ոչ տուն-բնակարան, ոչ որ կը զթայ անոնց արտասուքներուն. կառավարութիւնը չէ բաւականացած գաղթող հայերու հողեր գրաւել ու չերքէզ և թուրք գաղթականներուն տալ, այլ իրենց տեղերէն չշարժուող ու հայրենիք մնացող բազմաթիւ հայերու հողերն ալ առած՝ մահմեդական գաղթականներուն տուած է: Այս տեսակ անիրաւ զոհերու մէջ նշանաւոր են գաւառիս Վարդենիս, Առնիար, Դրմեքտ և Պօստաքեանտ գիւղերը, որոնց հողերու ահագին մասերը բաժնուած է չերքէզներուն, և հայերու մշտական բողոքները անլսելի մնացած են: Սահմանադրութենէն ասդին ալ նոր գրաւուածներ կան, օրինակ Մանազկերտու Գարազայի գիւղի Ավտալ աղայի «պօսթանգայեայ» անունով ընդարձակ կալուածը, զոր 1910-ին նոյն գաւառի գայմագամը չերքէզներուն տուաւ: Սասունի Զիթենք և Դաշտ-Պատրիկ հայ գիւղերը նոյն գաւառի գատարանի անիրաւ վճռով վերոյիշեալ թուականին տրուեցաւ Մուսեցի և Բողբջի քիւրդներուն, Սասունի Գաղէլճոզ գիւղի երեք հայ ընտանիքները իրենց տուներէն դուրս ձգուեցան և անոնց տունները և կալուածները տրուեցան Մուսեցի աւաղակորարոյ քիւրդներուն: Գաղէլճոզ գայմագամանիստ է. այս գիւղի մէջ ուրիշ շատ հայերու հողեր ալ գրաւած են: Սասնոյ նոր գիւղի գիւղապետ Ռաշտ անունով հայը 1910-ին սպանելով գիւղի հողերու մեծ մասը նոյն Մուսեցի քիւրդերը գրաւած են, և քիւրդերը այս բոլոր չարիքները կընեն տեղւոյն թուրք պաշտօնեաներու թելադրութեամբ և քաջաւերութեամբ: Բռնաւորական շրջանին Սասնոյ, Քոյթի, Մօղկանու և ուրիշ շատ մը տեղերու քիւրդերը հայերը իրենց բայեայ (ճորտ) նկատելով խաֆերութիւն անունով տուրքեր կ'առնէին, բաց անդի հայերը պարտական էին իրենց աղաներուն ամէն ծառայութիւն ընել՝ խոտ, ցորեն, կորեկ հնձել, տերեւ կտրել. սահմանադրութենէն վերջ հայերը մերժեցին այդ տուրքերը տալ և չուզեցին ծառայութիւններ ընել, սակայն նենգաւոր թուրք պաշտօնէից թելադրութեամբ քիւրդերը սկսան գատարանը գիմել և սուտ վկաներով հաստատել, թէ խաֆերութեան անունով տուրքերը հայերու ձեռք գանուած իրենց հողերու վարձ է ու այսպէս գատարոնները առանց աջ ու ձախ նայելու, առանց օրինաւոր և արդար քննութեան, օգտուելով այդ կողմերու ճնշուած, աղքատ հայերու տգիտութենէն՝ անոնց հողերն ու տունները քիւրդերու սեփականութիւն ըրին, մինչդեռ հայերը ի նախնեաց անտի այն հողերու վրայ կը բնակէին, ունէին իրենց հինաւուրց եկեղեցիները, գերեզմանատուները: Յայտնի է որ հողա-



յին վէճերու հետեանքն եղաւ 1911-ին Խոյթի Թաղավանք գիւղի Տէր Սարգսի և 7 անձանց եղերական մահը քիւրդերու ձեռամբ, որոնք մինչև ցայսօր չձերբակալուեցան և այն կողմի հայերը ենթարկուած են խիստ վտանգաւոր և ծանր կացութեան մը, թող տանք ըստ հնոյն անպակաս կուտան խաֆերութեան բոլոր տուրքերը, այսու ամենայնիւ քիւրդերը կասկածելով թէ, անոնք մի օր իրենց այդ բռնութեան տակէն կելեն, սկսած են անոնց հողերը սեփականացնելու ձեռնարկներ ընել, այդ կողմէ ինչպէս ըսինք իրենց դիւրութիւն կուտան և կը յաջողցնեն թուրք պաշտօնեաները: Շատերէն օրինակ մը՝ Մուլաֆայեաթ Սասնոյ Երիցանք գիւղի հայերու հողերը 5—6 տարիէ ի վեր բռնութեամբ գրաւած ըլլալով՝ հիմա ալ յանուն գիւղապետին և ժողովականներուն կեղծ վկայագիր շինած և Գապէլճոզ երթալով հողերու արձանագրութեան պաշտօնեայ՝ Մշեցի Սլէման էֆէնդիի միջոցաւ յաջողում է հայերու հողերը իր անուան արձանագրել տալ և կալուածագիր ստանալ. անոր դէմ եղած հայերու ինչպէս նաև մեր բողոքները բոլորովին անլսելի մնացին: Ըստ իմ խոնարհ տեսութեան մեր երկրագործ ժողովրդեան համար ամենէն ծանրագոյն և մահացու հարուածը անոնց հողերու բռնագրաւումն է. երկրագործ մը՝ որ հող չունի, կեանք չունի և քիւրդերու ու թուրքերու հայերու դէմ յարուցած հալածանաց գլխաւոր պատճառներէն մին ալ հողային հարցն է, կը նեղեն, կը չարչարեն, կը սպաննեն, որպէսզի հայերը ստիպուեն գաղթել և անոնց հողերը մնայ իրենց: Քիւրդերը ասկէ 30-40 տարի առաջ մեծագոյն մասամբ վրանարնակ և թափառաշրջիկ էին, թուրք պաշտօնեաները խրատեցին զանոնք հողատէր ըլլալ և փոխանակ ընդարձակ և ամայի տեղեր անոնց տալու աշխատասէր, երկրագործ հայերու հողերուն աչք տնկեցին: Կովկասէն և Բուսէլիէն գաղթող մահմեդականներն ալ հայերու հողերու վրայ տեղաւորեցին և այսպէս հայու հայրենիքը հայու համար անտանելի դարձուցին: Համիդը ինչպէս, մէջ տեղէն ելած է, բայց համիդական հայաջինջ քաղաքականութիւն հաւատարմարար կը շարունակուի. իզուր կամբաստանուին քիւրդերը, չերքէզները և կամ ուրիշ աւազակաբարոյ տարրերը, չարութեան ու նենգութեան բոյնը թուրք կառավարութիւնն է, որ կուսակցութիւնն ալ ըլլայ զայն վարողը՝ ինթիպատ կամ իթիլաֆ, տարրերութիւն չիկայ: Քիւրդը ինչպէս երես չառնէ և իր ամեն ուղածը չընէ, երբ հակառակ իր ոճրագործութիւններուն պաշտպանութիւն կը վայելէ թէ զինուորական իշխանութիւնէն, թէ ոստիկանութիւնէն և թէ ժանդարմաներէն. և ասոր ընդհակառակը կը տեսնես, որ հայերը կը հալածուեն, անոնց բողոքներու հանդէպ աչքերնին և ականջներնին կը փակեն, անոնց



վրայ տեսնուած ամենահասարակ զէնքն անգամ կը գրաւեն և զանոնք պատժի կ'ենթարկեն. կը տեսնեն, որ անոնց (հայերու) հետ կը վարուեն թշնամիի պէս, մինչ իրենք քիւրդերը յոտից ցգլուխ զինեալ կը շրջեն և երբէք դիտողութիւն մը չեն լսել: Ահա այսպէս թուրք կառավարութիւնը ի գործ կը դնէ երկու չափ և երկու կշիռ և անոր համար հայ ժողովուրդը սկսեալ գեղջուկ ռամիկէն մինչև քաղաքացին, տգէտն և ուսեալը հաւասարապէս յուսահատած են և բոլորովին կորսնցուցած իրենց վստահութիւնը թուրք կառավարութեան վրայէն և աչքերնին դէպի հիւսիս դարձուցած քրիստոնեայ մեծ կայսերութենէն կը սպասեն իրենց փրկութիւնը:

Մեր գաւառի ցաւերու մէջ նոյնպէս կարևոր տեղ մը կը բռնէ տասանորդի կապալառուներու (միւլթէղիմ) ի գործ դրած բռնութիւնները, որոնք պատրուակներով հայ և քիւրտ գիւղացին կը կեղեքեն և կը կողոպտեն, շաբաթներով կալերը երեսի վրայ կը ձգեն, մաքրուած ցորենը չեն չափեր՝ աւելորդ հարկ պահանջելով մինչև որ գոհացում ստանան, իրենց բաժինը գլուխ գլուխ՝ այսինքն չափը դիզուած՝ առանց փայտ զարնելու կառնեն, գիշերով ցորենի շեղջերու կնիքը գաղտնի աւրել տալով՝ առաւօտուն տուգանք կը պահանջեն՝ դատախազն ալ դատաւորն ալ իրենց ըլլալով, ո՞վ կարող է դիմադրել, եթէ երբէք գտնուին ոմանք, որ համարձակին կառավարութեան դիմել՝ ոչ միայն ապարդիւն ետ կը դառնան, այլ աւելի ծանր ֆեյսսներու կենթարկուին, որովհետև այդ կապալառուներու ազգականներ ու բարեկամներ են կառավարական ժողովներու մէջ պաշտօն վարողները. եթէ այդ պարագան ալ չը լինի, բաւական է որ բողոքողները քրիստոնեաներ և ամբաստանեալները մահմետական են, հետևանքը յայտնի է . . . Բանջարանոցներու, այգիներու և սեխաստաններու համար ալ անդր քան զչափ եռապատիկ և քառապատիկ տուրք կը պահանջեն, տասանորդի վարձակալութեան այս քանդիչ, կեղեքիչ դրութեան դէմ թէև տարիներէ ի վեր երկրի ամէն կողմերէն շարունակ բողոքներ բարձրացած է, սակայն դրութիւնը կը շարունակուի. նախորդ տարուան ելևմտից մինիստը՝ Ճավիտ բէյը Օսմ. խորհրդաբանի մէջ խոստովանելով հանդերձ այդ դրութեան ֆեյսսակարութիւնը, բայց ի շահ պետական արկղին դեռ ատեն մըն ալ շարունակուելու է, ըսաւ: Ճանապարհի տուրքը՝ անձ գլուխ 12 զրշ. ողջ դրամ՝ ամէն տարի կառնուի, բայց թուրքիոյ ճանապարհներու վիճակը՝ մանաւանդ այս կողմերուն թողնուած է անձրևներու և հեղեղներու քմահաճոյքին. Սասունի մէջ շրջելուս քանի քանի անգամ ձիով մէկ տեղ զլորուեցայ և մահէ մազապուր ազատուեցայ. ուրիշ գեղծում մ'ալ այդ տուրքի մէջ, մինչ այդ տուրքէն զերծ պէտք է մնային կաղերը, կոյրերը, հաշմանդամները, քահա-



նաները, ուսուցիչներ և օտարութեան մէջ գտնուողներ, սակայն այս տեղերէ առանց բացառութեան ամէն կարգի անձերէն, նոյն խով շատ անգամ մեռածներէն ալ տուրք կը գանձեն:

Թուրքական ոստիկան զինուորները (ժանդարմա), որոնց պաշտօնը գլխաւորապէս դաւառի ապահովութեան հսկելն է, չարագործները հալածելով և ձերբակալելով, սակայն իրենք աւագակներէ ոչ նուազ չարիք մըն են գիւղացի ժողովրդեան, զորս կը ծեծեն, կը խռշտանդեն, կը կեղեքեն, որոնցմէ ձրի կը ստանան իրենց և ձիերու կերակուրը. ասոնք սովորական գործերնին է. մանաւանդ երբ հայ զինուորները ժողովելու կերթան ու զանոնք պատրաստ չեն գտներ, կրակ ու բոց կը դառան անոր ազգականներու գլխուն. ասոնց բարբարոսական և օրինազանց վարմունքի դէմ քանիցս հեռագիրներով բողոք բարձրացուած են. իբր թէ քննութիւն բացուեցաւ, ժողովուրդներէ ոմանք հրաւիրուեցան, բայց քննիչներու բոլոր ջանքն եղաւ ճշմարտութիւնը ծածկել և ոստիկան զինուորները արդարացնել, ու ոմանք իրենց պիտերու և կառավարութեան այս յայտնի պաշտպանութենէն քաջալերուած կը շարունակեն իրենց բռնութիւնները և վայրագութիւնները անօգնական ժողովրդեան հանդէպ:

Սահմանադրութենէն առաջ՝ հայերը հալածելու, թալանելու և կողոպտելու ամենայնաջող միջոցը եղած էր հայերը կասկածելի ցոյց տալ. հիմա ևս կը թուի, թէ թուրքերը նորէն կաշխատեն նոյն ճամբան բռնել, թէ և հայր Օսմանեան պիտութեան ամենահաւատարիմ հպատակ եղած է և է մանաւանդ սահմանադրութեան շրջանին մէջ և զոհողութիւններու առջև կանգ չէ առած, այսօր իր զաւակն ալ թուրք և քիւրտ զինուորի հետ հայրենեաց պաշտպանութեան համար կողք կողքի արիւն կը թափէ. բայց այդ ամենը արժէք մը չունի և թիւրք ժողովուրդը՝ մանաւանդ անոր պուրժուա դասակարգը շատ ուրախ կը լինի, որ հէնց այսօր հայու զինուորագրութիւնը արգելուի և արդէն այնքան գէշ կերպով և խտրական հոգիով կը վարուեն հայ զինուորներու հետ, որ զօրանցը անոնց համար դժոխք կը դարձնեն: Նախանցեալ ձմեռը տեղւոյս զօրանոցի մէջ գտնուած 80-ի չափ հայ զինուորներէն 25—30-ը թիֆլիսի հիւանդութեան զոհ գնացին աննպաստ պայմաններու պատճառաւ, այս և ուրիշ շատ անթիւ հայ զինուորներու ցաւալի գանգատներուն մասին յաճախ դիմումներ եղած են պատրիարքարանը և թէ անոնց հրամանատարներուն, բայց գրեթէ արդիւնք մը չէ տեսնուած:

Իսկ սպանութիւններու և ալան թալանի մասին աւելորդ կը համարիմ մանրամասն նկարագրութիւններով ձանձրացնել, լրագիրներէն յայտնի են: